

Heerma van Voss, L., Pasture, P., Maeyer, J. de, *Between cross and class. Comparative histories of christian labour in Europe 1840-2000* (International and comparative social history VIII; Bern, [etc.]: Peter Lang, 2005, 399 blz., €66,20, ISBN 3 03910 044 0).

Wetenschappelijke geschiedschrijving inzake de christelijke – dat wil zeggen: katholieke en protestantse – arbeidersbeweging is in heel Europa, en ook daarbuiten, een betrekkelijk recent fenomeen. Een voor de hand liggende oorzaak is dat slechts een betrekkelijk klein aantal landen een christelijke arbeidersbeweging kent of heeft gekend. Met de Benelux-landen, Duitsland, Oostenrijk, Zwitserland en Italië zijn de belangrijkste wel genoemd. Buiten deze landen is de arbeidersbeweging altijd hoofdzakelijk een socialistische beweging geweest. In de meeste landen met een sterke christelijke arbeidersbeweging was de socialistische beweging sterker. Zij kreeg alleen al daardoor als vanzelfsprekend de aandacht, ook in het geschiedwetenschappelijk onderzoek. Daarbij komt dat de socialistische beweging vanaf het begin tot ver in de twintigste eeuw geen middel onbeproefd heeft gelaten om zichzelf op de voorgrond te stellen als de belangrijkste – zoniet de enige echte – arbeidersbeweging. Rivaliserende christelijke organisaties werden zoveel mogelijk genegeerd en/of in een kwaad daglicht gesteld. Het duurde in het algemeen tot na de Tweede Wereldoorlog, eer althans de reformistisch-socialistische arbeidersbeweging zonder veel problemen erkende dat zij en haar christelijke zusterorganisaties in veel opzichten dezelfde sociale belangen behartigden, met wezenlijk dezelfde strategische, organisatorische en tactische middelen, en in goede onderlinge samenwerking. Een derde reden waarom de christelijke arbeidersbeweging lange tijd door de geschiedwetenschap nogal verwaarloosd is, is dat de sociale geschiedschrijving vanouds sterk heeft ingezet op sociaal-economische analyse. Voor onderzoek dat de christelijke arbeidersbeweging volledig serieus kon nemen op haar eigen – ook religieuze – termen ontbrak het vaak aan het benodigde referentiekader. De *cultural turn* van de jaren 1980 heeft in dat opzicht veel verbeterd. Het is mede daardoor, dat de wetenschappelijke geschiedschrijving na 1980 uiteindelijk oog heeft gekregen voor de christelijke arbeidersbeweging.

Het hier besproken boek plaatst zichzelf uitdrukkelijk tegen deze achtergrond. Het vloeit voort uit een samenwerking tussen het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG, Amsterdam) en het Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving KADOC (Leuven). Het bevat naast een inleiding elf studies over de geschiedenis van de christelijke arbeidersbeweging in Europa – hoofdzakelijk in de al genoemde landen, maar ook in Oost-Europa en Groot-Brittannië. Incidenteel komen andere gebieden ter sprake. De bijdragen zijn meer of minder uitdrukkelijk gegroepeerd rond enkele thema's, met name: de oorsprong en de vroege geschiedenis van de christelijke arbeidersbeweging; de verhouding tussen organisatie en ideologie; de positie van de beweging tussen concurrerende sociale en politieke bewegingen als het socialisme en het fascisme/nationaal-

socialisme; de betrekkingen tussen de christelijke arbeidersbeweging, de kerken en christelijke politieke partijen; en de bijdrage van de christelijke arbeidersbeweging aan sociaal-politieke *issues* als medezeggenschap en sociale zekerheid. Hierbij worden vergelijkingen getrokken: op de eerste plaats tussen christelijke bewegingen in verschillende landen, maar ook tussen christelijke, socialistische en andere arbeiders- en werknemersorganisaties. Het geheel resulteert in een zeer veelkleurig beeld, met desondanks ook enkele opvallende constanten.

Zo lijkt het optreden van christelijke arbeidersorganisaties in het genoemde Europese kerngebied vooral hierdoor verklaard te worden, dat zich in deze landen vroeger of later een tegenstelling heeft ontwikkeld tussen de katholieke kerk (en soms ook andere kerken) en de nationale overheid. Dit leidde tot de vorming van georganiseerde christelijke subculturen, waarin sinds het einde van de negentiende eeuw ook de arbeidersbeweging een plaats vond. Weinig verrassend is, ten tweede, dat christelijke arbeidersorganisaties steeds ontstonden binnen een ideologische tegenstelling tot zowel de opkomende socialistische arbeidersbeweging als het liberale kapitalisme. In dit spanningsveld ontwikkelden zij zich – het bleek al even – over het algemeen primair als gewone *arbeidersorganisaties*. Daarin kwamen zij met elkaar en – ondanks alle tegenstellingen – met de socialistische beweging overeen. Verschillen tussen de christelijke arbeidersorganisaties en hun ontwikkeling in de diverse landen worden, ten derde, vaak eerder verklaard uit de levensbeschouwelijke, kerkelijke en ook wel politieke verhoudingen ter plaatse, dan uit sociale en economische gegevens. Een en ander onderstreept de relevantie van een niet uitsluitend sociaal-economische analyse voor de geschiedenis van de arbeidersbeweging. Ten slotte is niet altijd duidelijk in hoeverre christelijke arbeidersorganisaties een specifieke bijdrage aan de ontwikkeling van de samenleving hebben kunnen leveren. De beweging had zonder twijfel eigen ideeën, die deels ook gerealiseerd konden worden. In andere opzichten weerspiegelde het christelijk-sociale denken hoofdzakelijk de heersende tijdgeest. Daarnaast was er een merkbare sociaal-politieke convergentie met de socialistische beweging – overigens van beide kanten.

Wat de christelijke arbeidersbeweging in Nederland en België betreft, bieden de getrokken vergelijkingen hier en daar stimulerende perspectieven voor verder onderzoek. Maar ook wel aanzetten die met meer kennis van specifieke nationale omstandigheden zeker anders geformuleerd zouden zijn. In een van de bijdragen worden – bijvoorbeeld – conclusies getrokken over de relatie tussen de christelijke arbeidersbeweging en de middenklassen, die zeker niet zonder meer opgaan voor de katholieke vakbeweging in Nederland. (369-370) Dit is echter bijna onvermijdelijk, wanneer auteurs de moed hebben om de comparatieve uitdaging aan te gaan. Over het geheel genomen is het besproken boek verplichte literatuur voor een ieder die zich bezig houdt met de geschiedenis van de arbeidersbeweging – van welke signatuur dan ook.

Jan Peet

Koch, J., *Abraham Kuyper. Een biografie* (Amsterdam: Boom, 2006, 672 blz., €29,50, ISBN 90 8506 248 9).

Dit boek wil een synthese zijn van een deel van de omvangrijke en nog altijd groeiende publicistiek over Abraham Kuyper. Uitgebreid archiefonderzoek ligt er niet aan ten grondslag, ook al wordt naar het Kuyperarchief verwezen; als het op bronnen aankomt maakt Koch veel gebruik van onder andere de uitgaves van de briefwisselingen van Kuyper met Groen van Prinsterer, zijn verloofde Jo, De Savornin Lohman en Idenburg – en natuurlijk Kuypers eigen publicaties. Dat is op zichzelf al geen kleinigheid. Sinds 1937 waagde niemand zich aan een biografie. Bovendien schrijft Koch een ‘intellectueel-politieke biografie’ waarin hij Kuypers ideeën begrijpelijk wil maken door hen in diens leven en tijd te plaatsen.

Hij geeft bijvoorbeeld aan hoe in het negentiende-eeuwse West-Europa seculariserende stromingen in staat, samenleving en wetenschap zich keerden tegen georganiseerd christendom in de openbare ruimte teneinde religie tot privé-zaak te reduceren. Maar tegelijkertijd herleefde het christendom en reorganiseerde het zich. Dat uitte zich onder andere in massale manifestaties van geloof en verzet van de katholieke en orthodox-protestantse kerken tegen de hun toegedachte marginalisering. Christendemocratische voormannen formuleerden corporatistische idealen waarmee zij de samenleving radicaal wilden reorganiseren en de greep van het geloof op alle terreinen van leven wilden herstellen. Op het toekomstige massa-electoraat appeleerden zij met een bij die tijd passende populistische politieke stijl. Daarmee waren zij kinderen van hun tijd, want ook nationalisme, marxisme en socialisme brachten charismatische leiders voort die opriepen tot ‘strijd’ om de beheersing van heel de samenleving, het intellectuele leven en de staat. In Nederland speelde onder anderen de gereformeerde voorman Abraham Kuyper die rol; met hem zette een sterke politisering van de samenleving in.

Verder beschrijft de auteur met verve onder andere de dialectiek tussen Europese moderniteit en antimoderniteit in het geval-Kuyper. Alleen een theoloog die de moderne theologie achter zich gelaten had, kon er een offensief tegen bedenken. Dat Kuyper in de strijd tegen de moderniteit zijn eigen gedrevenheid, talenten en strijd lust inbracht verhinderde niet dat ook zijn integrale verzet een produkt van zijn (moderne) tijd bleef. Zo ziet ook Koch zijn held als de Nederlandse exponent van een Europees verschijnsel. Impliciet tekent hij de onvermoeibare ideeënman Kuyper als een van de creatiefste Nederlandse vertegenwoordigers van de toenmalige moderniteit. Dat alles hoort bij de positieve pool in Kochs tweesporige denken over Kuyper en de gereformeerden.

Verdienstelijk maar niet nieuw of origineel is ook, dat Kochs boek impliciet toelicht hoe in Kuypers tijd politieke voormannen (omstreeks 1900 waren dat naast Kuyper onder anderen Domela Nieuwenhuis, Troelstra, Gladstone, Bebel en Lasalle) erin slaagden een specifieke groepsidentiteit voor te stellen als iets onvermijdelijks. Alsof bepaalde groepen geen andere keus zouden hebben dan